

ALMANAKKEN: EN ÅNDSFRISK 200-ÅRSJUBILANT

foredrag på møte i Observatoriet
20. februar 2013

av professor Kaare Aksnes, Universitetet i Oslo

Det er med ærbødighet jeg står her og holder foredrag om almanakken i Observatoriet som Christopher Hansteen grunnla og virket ved i en mannsalder. Han har mer enn noen annen satt sitt preg på Almanakk for Norge, som han var redaktør for i hele 47 år.

De første norske almanakkene

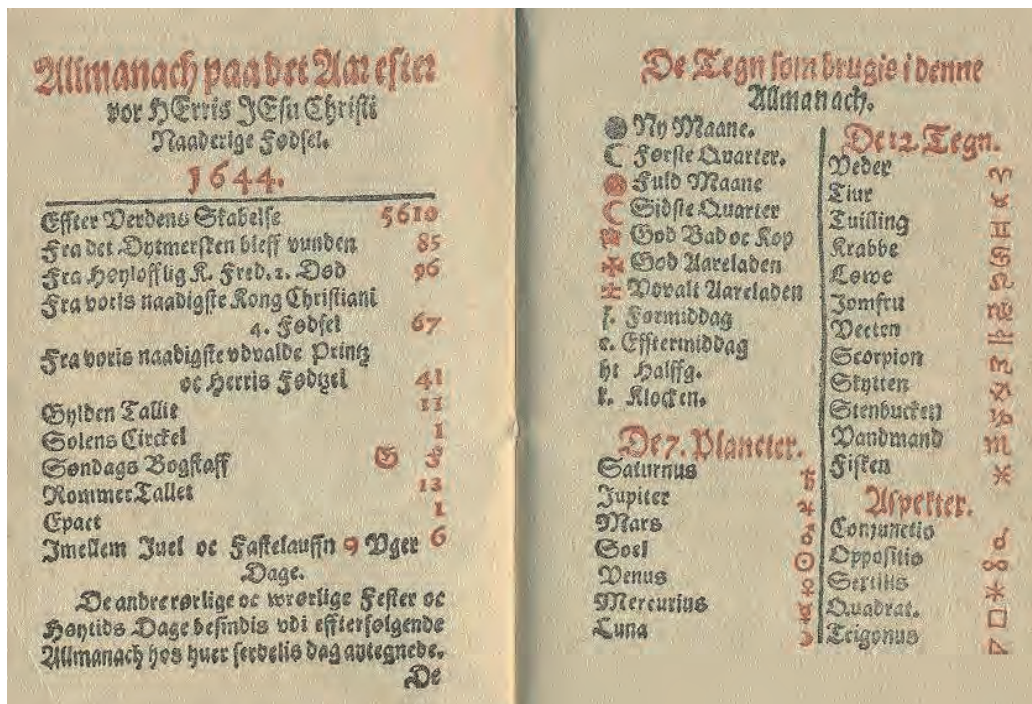
I 1643 ble det i Christiania trykt en uanselig, liten bok (8 cm x 10 cm) – *Almanach 1644*. Denne første norske almanakken ble 350 år senere i Bokåret

1993 hedret som den første boka trykt i Norge. Forfatteren og trykkeren var dansken Tyge Nielssøn. Dette var nærmest for en piratalmanakk å regne, for han hadde ikke innhentet kongelig konsesjon for utgivelsen.

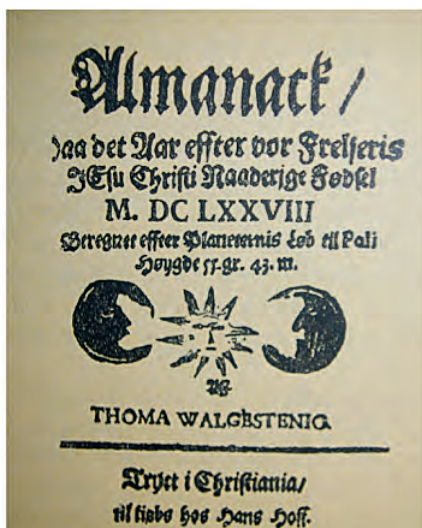
Almanakken inneholdt en oversikt over måneder og ukedager benevnt med bokstavene *a* til *g*. I stedet for opp- og nedgangstider for sola, månen og planetene, ble deres *aspekter*, dvs. stilling i forhold til hverandre og dyrekretsens 12 hus, angitt med egne symboler. På disse aspektene ble astrologiske spådommer og værprognoser basert. De astrologiske symbolene og aspektsymbo-

Tyge Nielssøns almanakk for 1644.

Innholdsfortegnelse for Nielssøns almanakk

lene ble beholdt i almanakken like til 1921. En tredel av Nielssøns almanakk består av et *prognosticon* som spår været for hver måned. Religiøse høytider og hendelser i tilknytning til bibelske personer og martyrer er også markert.

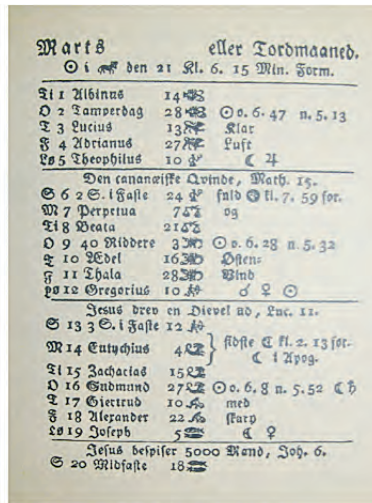
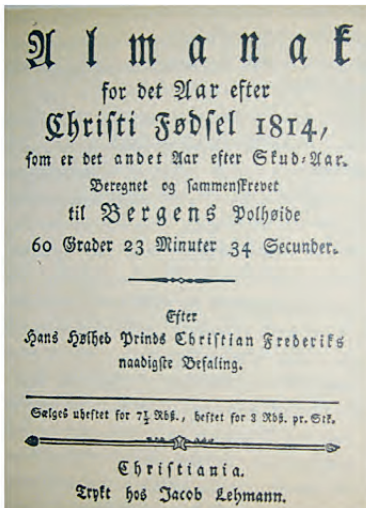
Først i 1678 utkom den neste norske almanakken. Den var trykt i Christiania av Hans Hoff. Deretter måtte man i Norge nøye seg med danske almanakker like fram til 1804. For det og senere år beregnet

Hans Hoffs almanakk for 1678.

Over: Almanakker for Christiania og Trondhjem for 1806.

Under: Almanakk for Bergen for 1814.

professor Thomas Bugge en almanakk for Christiania og en for Trondhjem. Men trykningen av de norske almanakkene foregikk i København til 1814. Her ser dere omslaget og siden for mars måned til den eneste almanakken laget spesielt for Bergen.

Universitetet i Oslo får eneretten til norske almanakker

I 1814 opphørte unionen med Danmark og Det Kgl. Frederiks Universitet, som var opprettet i Christiania tre år tidligere, fikk enerett til å utgi norske almanakker. Denne eneretten beholdt universitetet i hele 173 år til 1987.

I skjebneåret 1814 kom vitenskapsmannen Christopher Hansteen (1784–1873) til Christiania fra Danmark for å begynne i en lektorstilling i matematikk ved universitetet og ta over beregningen av den norske almanakken. Han hadde gjort seg bemerket gjennom sine studier av jordmagnetisme. Danmark-Norge var da alliert med Napoleon og under sjøblokade fra England. Hansteen valgte likevel sjøveien til Norge i stedet for den sikrere veien gjennom Sverige, for da måtte han avlegge troskapsed til svenskekongen. Det nektet den glødende norgespatrioten Hansteen. Sammen med kone, en bror og 18–20 norske matroser, som nylig var løslatt fra engelsk krigsfangenskap, kom han seilende til Christiania i en liten båt etter å ha blitt jaget av en svensk kaper og beskyttet av en engelsk fregatt. Båten ble bordet, men heldigvis fikk Hansteen med følge dra videre. Hansteen kunne gjerne ha vært modell for Ibsens Terje Vigen!

I Norge fortsatte Hansteen sine studier av jordmagnetisme. Han organiserte og samlet inn magnetiske målinger fra hele Jorda og dro selv på en to års ekspedisjon til Sibir hvor han mente å finne en magnetisk nordpol nr. 2. Dette mislyktes han i. Men hans systematiske målinger hjalp hans berømte samtidige, Carl Friedrich Gauss, til å kunne påvise at Jordas magnetfelt kan tilnærmes med en stavmagnet med en nordpol og en sørpol.

Hansteen har mer enn noen annen satt sitt preg på den norske almanakken. I hele 47 år la han og hans regneassistenter ned et enormt arbeid i beregningen for hånd av solas og månens stilling for hver dag i året. I dag beregner jeg almanakken på noen minutter på min pc, men det lå et betydelig arbeid

*Christopher Hansteen
(1784–1873).*

Observatoriet i Christiania 1833.

bak dataprogrammet. Nå er det redigeringen og korrekturelesningen som tar mest tid.

På Hansteens initiativ ble observatoriet her på Solli bygget og sto ferdig i 1833. Dette praktfulle bygget ble ikke bare et senter for astronomiske observasjoner og beregninger, men også for geodesi og meteorologi. Det ble også et møtested for noen av tidens mest kjente kulturpersoner. Hansteen satte bokstavelig talt Norge på

Meridiansirkelen i Observatoriet.

kartet gjennom å organisere en nøyaktig oppmåling av landet ved hjelp av stjerneobservasjoner og triangulering med teodolitt. Med den store meridi-ansirkelen ble observatoriets posisjon, som definerer Norges nullmeridian, beregnet med et avvik på bare 200 m fra dagens GPS-målinger.

Hansteen mistet nesten jobben da han i almanakken for 1828 etter års-angivelsen føyde til *Efter Constitutionens Indførelse 17. Mai 1814, det 14de*. Året før hadde 17. maifeiringen skapt mye brudulje, og dette hadde harmet Karl Johan. Neste år måtte Hansteen kripe til korset og forandre ordlyden til *Efter Constitutionens Indførelse og Kongerigerne Norges og Sveriges Forening under en Felles Konge*. Denne formuleringen ble beholdt like til Norge ble løsrevet fra Sverige i 1905.

Det ble lenge sagt at det var tre bøker som måtte finnes i hvert hjem: Bibel, salmebok og almanakken. En gang Hansteen var på reise på Vestlandet, ble han presentert som professor. Det gjorde lite inntrykk, men da det ble opplyst at han også var redaktør for almanakken, steg hans anseelse mange grader. Slik anseelse har nok ikke almanakken og dens redaktør i dag. Likevel har salget holdt seg bra. Siden 1912 har almanakken blitt trykt både på bokmål og nynorsk.

Almanakken og været

Fram til 1864 inneholdt almanakken værprognoser. En mente at månen hadde stor innflytelse på været, og siden månens stilling gjentar seg med 19 års mellomrom, trodde en at det samme gjaldt været. I Sogn ble faktisk almanakken kalt *verboki*, og fremdeles lager lokale værprofeter værprognoser basert på månens stilling. Hansteen trodde ikke på dette og brukte april året 1840 som et eksempel på den meget dårlige overensstemmelsen mellom værprognosene og været slik det faktisk ble. Han kjempet i alle år for å få værprognosene fjernet fra almanakken. Men universitetets Akademiske kollegium tillot ikke dette fordi de var redd for at det ville minske almanakk-salget. Først Hansteens etterfølger som redaktør, Carl Fearnley, lyktes med å fjerne værprognosene, som opptrådte for siste gang for 1863. På forsiden av almanakken for det året er det tegnet inn hvordan en solformørkelse, som skjedde på selveste 17. mai, så ut i Christiania, Trondhjem og Hammerfest.

*Almanakk for Christiania
1863.*

Hvem bruker almanakken i dag?

Vi har ingen statistikk, men vi vet at fiskere og fangstfolk er trofaste brukere av almanakken. Mange er også opptatt av merkedagene og personene som blir minnet i kalendarier. Jeg blir stundom kontaktet av politiet i forbindelse med bilkollisjoner der blanding av sola eller lysforholdene kan ha spilt inn, nå sist etter den tragiske ulykken der en gutt ble påkjørt og drept av en bil på Klepp 4. januar 2013. Ulykken skjedde ca. 18.30,

og jeg ble bedt om å beregne solas stilling da, samt tidspunktet med samme lysforhold under en rekonstruksjon 21. januar.

Heldigvis kan almanakkberegneren også oppleve muntre episoder. Min forgjenger, Rolf Brahde, ble kontaktet i en farskapssak. En kvinne hevdet å ha blitt besvangret av en mann under en fjelltur og la fram et bilde av de to fra turen. Men han nektet. Ved å måle skyggelengdene av de to på bildet, kunne Brahde påvise at tidspunktet ikke var forenlig med hennes nedkomst. Så mannen slapp å bli far den gangen!

Det er knapt noen annen trykksak som leses så nøye som almanakken. Noen leser almanakken som en viss mann leser Bibelen. Opptre det en gang iblant feil, er leserne snare til å slå ned på det. En gang måtte Almanakk-komiteen dekke boten for tjuvfiske fordi det sto feil fredningsdato i almanakken. Den mest graverende feilen var vel da Sonja, som ble norsk dronning i 1991, i 1993-almanakken ble titulert som kronprinsesse. For noen hundre år siden kunne vel almanakkens redaktør ha mistet hodet for en slik fornærmelse!

Etter et intervju i Aftenposten om hva som skjer ved høstjevndøgn, klagde en mann ved navn Bård Havre over at min forklaring var helt feil.

Han sendte til og med kopi av klagen til universitetets rektor. Jeg svarte at det var første gang i mine 20 år som almanakkberegner, at noen ville belære meg om hva som skjer ved høstjevndøgn. Men mannen ga seg ikke og sendte meg flere nye klager. Til slutt skrev jeg til ham ”*Vær så snill, slutt med å bære havre til død hest*”. Og det gjorde han.

Hva inneholder årets almanakk?

Her er en liste over de viktigste sakene i almanakken:

- Kalendarium med merkedager og fødselsdatoer for kjente personer, opp- og nedgangstider for sol, måne og planeter i mange byer, månefaser, sol- og måne-formørkinger, stjerne- og planetkart
- Tabeller for flo og fjære 34 steder, temperatur og nedbør gjennom året 12 steder, årlig middeltemperatur fra 1870 for 8 steder
- Detaljerte regler og fredningstider for jakt, fangst og fiske
- En temaartikkel om et aktuelt emne, i 2013 om døgnrytmer og årsrytmer hos mennesker
- Oversiktskalender for de neste tre år – og mye mer
- Til sammen 131 sider, svært mye for 49 kroner!

200 almanakkutgaver 1814–2013

Fra 1814 til 1987 hadde Universitetet i Oslo enerett til å utgi almanakker i Norge. Til og med 1963 ble det trykt almanakker utregnet både for Oslo og Trondheim, og fra 1923 også for Tromsø. Fra 1964 ble almanakkene for disse tre byene slått sammen til en utgave med opp- og nedgangstider for sola også for en rekke andre byer. Siden 1912 har alle almanakkene blitt utgitt både på bokmål og nynorsk.

For noen år siden skrev en journalist i Aftenposten at almanakken inneholder utrolig mye stoff for pengene. I Hansteens tid kostet den 6 skilling som ble redusert til 20 øre i 1876. Denne prisen holdt seg i 40 år og steg deretter til 90 øre i 1964. Senere har nok prisen steget noe mer enn inflasjonen, men selv med en pris på kr 49 for 2013-utgaven, er almanakken en utrolig billig trykksak, tatt i betraktning dens 131 tettskrevne sider.

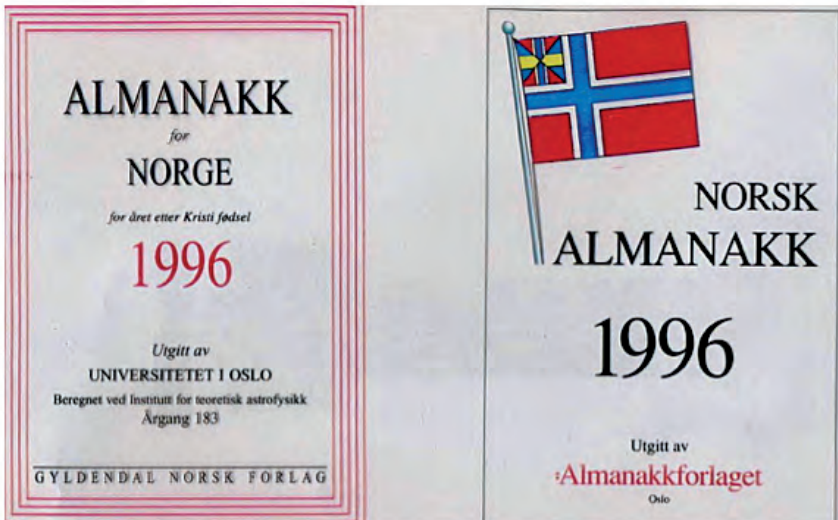
Mange forlag har stått bak trykkingen: Lehmann, Grøndahl, Cappelen, Malling, Fabritius, Dybwad, Almanakkforlaget og nå Gyldendal.

I løpet av 370 år har det vært 13 redaktører for den norske almanakken:

- Tyge Nielssøn (1644)
- Hans Hoff (1678)
- Professor Thomas Bugge (1804–1814)
- Direktør Benoni Aubert (1814)
- Professor Christopher Hansteen (1815–1862)
- Professor Carl F. Fearnley (1863–1891)
- Professor Hans Geelmuyeden (1892–1921)
- Professor J. Fr. Schroeter (1922–1928)
- Professor Kristian Lous (1928–1942)
- Astronom Hans J. Jelstrup (1943–1964)
- Professor Svein Rosseland (1965)
- Professor Eberhart Jensen (1966–1993)
- Professor Kaare Aksnes (1994–2013)

I 1995 tok Gyldendal forlag over trykkingen av almanakken etter at Almanakkforlaget (Emil Moestues forlag) hadde hatt oppdraget i hele 83 år. Fra 1996 har Almanakkforlaget gitt ut sin egen almanakk, *Norsk Almanakk*, som visstnok ble beregnet av en svenske. Mange forvekslet denne almanakken

Almanakk for Norge og Norsk Almanakk for 1996 (unionsmerket er en forfalskning).

med *Almanakk for Norge*. Vi fikk en rekke klager fra lesere som savnet mye tradisjonelt stoff i den nye almanakken. Almanakkforlaget gikk heller ikke fri for kritikken, men mottok eksempelvis følgende klage fra en sint leser: *Dette er et rent makkverk – omslaget er villedende, for det forleder kjøperen til å tro at det er den tradisjonelle, astronomiske almanakken man får. Egentlig burde Almanakkforlaget refundere meg de 25 kr jeg betalte.*

Salget av *Almanakk for Norge* gikk ned med 40 prosent fra året før, men har senere tatt seg noe opp.

For en mer inngående beskrivelse av almanakkens historie viser jeg til bøkene

- *Den norske almanakk gjennom 300 år 1644–1944* (Universitetets almanakkforlag 1944)
- *Almanakk for Norge 2000: Jubileumsutgave* (Gyldendal 1999)
- *Almanakkens historie: En jubileumsbok 2011* (Gyldendal 2011)

Jeg konkluderer med å hevde at *Almanakk for Norge/Noreg* er en åndsfrisk 200-årsjubilant med Universitetet i Oslo som utgiver. Her ser dere forsidene til 200-årsutgavene.

Almanakk for Norge og Noreg i jubileumsåret.